

Perihoreza — stari pojam i njegova nova karijera

Marija Pehar*

Sažetak

Poznato je da su se u kršćanskoj teologiji već od najranijih početaka mogli naći i nebiblijski, pa i sasvim profani pojmovi. Neki su od njih kroz duže ili kraće vrijeme igrali čak i ključne uloge na pojedinim teološkim područjima. Jedan takav pojam je i »perihoreza«. Najprije se koristio u kristologiji da bi se njime označilo sjedinjenje božanske i ljudske naravi u Kristu, a zatim i u trinitarnoj teologiji, gdje je označavao međusobno prožimanje božanskih osoba unutar Trojstva.

Ovaj rad pokušava pratiti teološki razvoj pojma »perihoreza« kroz povijest, od njegova uvođenja u teologiju, preko crkvenih otaca i kasnijih teologa koji su se njime koristili, sagledavajući koji su mu naglasci davani kroz pojedina razdoblja. Zanimljivo je da kroz razdoblje srednjega vijeka pojam gotovo nestaje iz teoloških spisa, te ostaje samo kao pojam školske teologije.

Još je stoga zanimljivije da se u zadnjim desetljećima 20. stoljeća na području trinitarne teologije iznova budi interes za ovaj pojam. Može se reći da njegova upotreba u vremenu postmoderne doživljava svoju renesansu. Suvremeni teolozi trinitarne teologije ne samo da nezaobilazno koriste ovaj pojam, nego na njemu grade temeljne naglaske suvremene trinitarne teologije. Članak ukratko predstavlja najreprezentativnije trinitarne teologe ovoga vremena, ukazujući na pojedine specifične naglaske njihove upotrebe i primjene pojma »perihoreza«. Probudeni teološki interes za ovaj pojam pokušava članak iščitati sagledavajući kontekst postmodernizma i njegovog naglašenog traženja rješenja pluralizma. Pri tom se uočava naglašena odgovornost suvremenih trinitarnih teologa da kršćansku teologiju učine relevantnom u svom vremenu, u čemu je veliko značenje njihove teologije.

Ključne riječi: perihoreza, Presveto Trojstvo, božanske osobe, zajedništvo

Uvod

Već od najranijih početaka Crkve teolozi su se u svojim razmišljanjima i naporima izricanja otajstava vjere koristili i terminima koje se ne može izravno naći u novozavjetnim tekstovima. Jedan od takvih termina je i riječ »perihoreza« (περι-χώρασις). On se primjenjuje najprije kristološki, te označava savršeno međusobno

* Dr. sc. Marija Pehar, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Vlaška 38, p. p. 432, 10 001 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: marijape@yahoo.com

jedinstvo božanske i ljudske naravi u Kristu, ali bez miješanja. U trinitarnoj teologiji perihoreza označava međusobno prožimanje božanskih osoba i prebivanje jedne u drugoj. Ovim se pojmom ističe da je Bog u samome sebi biće odnosa, savršeno zajedništvo u ljubavi, »da je relacionalnost Oca, Sina i Duha tako sveobuhvatna i radikalna, da su u svakoj pojedinoj božanskoj osobi prisutne i djelatne druge dvije. Ovo biti–jedno–s–drugim i biti–jedno–u–drugome pokazuje da je Bog po samoj svojoj biti 'communio': najuzvišenije jedinstvo, koje se u najvišoj diferencijaciji ostvaruje kao događanje odnosa.«¹ Iako sam pojam nije biblijski, sadržajno se veže uz biblijska mjesta. Posebno se u trinitarnom kontekstu ističu Isusove riječi: »Ja i Otac smo jedno« (Iv 10, 30) i »Ja sam u Ocu i Otac u meni« (Iv 10, 38; Iv 14, 19s).

Perihoreza se kao pojam u teologiji pojavljuje veoma rano, u jednom trenu gotovo iščezava, a onda se u posljednjim desetljećima s nevjerojatnom snagom pojavljuje iznova. Cilj je ovoga rada istražiti porijeklo ovog pojma kao teološkog, i svu raznolikost njegova značenja od otačke do suvremene teologije, a na poseban način proniknuti u razloge nove popularnosti u vremenu postmoderne.

Kako je pojam postojao i prije kršćanstva, želimo najprije vidjeti njegovo tadašnje značenje.

1. Pojam »perihoreza« izvan kršćanstva

Termin se najranije susreće u nekršćanskim spisima. U Anaksagore (5. st. pr. Krista) ovaj izraz označava okretaj (vrtanju, rotaciju) kojim kozmički um (nous) pokreće početno nediferenciranu i nepokretnu materiju s ciljem njezina kontinuiranoga razobličenja. Upravo ova kretnja razobličenja i razgraničenja pojedinih pomiješanih dijelova materije dovodi do stvaranja svijeta kao uredenoga kozmosa. Tako se »περιχόρεσις« u Anaksagore može prevesti kao »vrtanja«, »kružno gibanje«. Ima više pisaca prvih stoljeća koji ovaj termin koriste u obliku glagola (περιχόρειν). Ne ulazeći u pojedinačne primjere, može se reći da sva njihova značenja leže u području »obilaziti«, »okrenuti se«, »okružiti«, »opkoliti«, »prijeći od jednoga drugomu«.²

Suprotno Anaksagori, koji ovaj pojam koristi za tumačenje razobličenja, stoička se fizika koristi terminom »περιχόρεσις« u svojim nastojanjima da objasni međusobno miješanje i sjedinjenje različitih tijela.³ Miješanje, koje se razumije kao »rasprostranjenost/raširenost jednoga tijela preko istoga prostora koji već zauzima neko drugo tijelo« moguće je razumjeti jedino kao međusobno prožimanje tih dvaju tijela. Ovakvim shvaćanjem stoici nastoje prvenstveno objasniti odnos tijela i duše. Prema njihovu razumijevanju duša se rasprostire preko tijela,

1 Gisbert Greshake, Perichorese, u: Walter Kasper i sur. (izd.), *Lexikon für Theologie und Kirche* (dalje LThK), Freiburg/Basel/Wien, 32009, Sv. 8, 31–33, ovdje 32.

2 August Deneffe, Perichoresis, circumincesso, circumincesso. Eine terminologische Untersuchung, u: *Zeitschrift für katholische Theologie*, 47 (1923), 497–532, ovdje 499.

prožima ga, tako da ne ostaje dio tijela koji ne bi bio oduhavljen, ali također nije-dan dio duše koji ne bi bio otjelovljen. Nastaje savršeno međusobno prožimanje pri kojem se ipak ni duša ni tijelo ne gube jedno u drugomu, nego svako ostaje ono što jest. Prema stoičkom shvaćanju ovo miješanje nije potpuno ravnopravno usmjereno. Duša ostaje dominantni i aktivni princip koji inicira prožimanje, dok je tijelo pasivni princip na kojemu se prožimanje događa. Za pojašnjenje ovoga savršenog miješanja međusobnim prožimanjem bez gubljenja identiteta uzima se slika užarenoga željeza i vatre. Vatra prožima užareno željezo tako da postaju jedno, ali ni vatra ni željezo ne gube pritom svoja vlastita svojstva.

Logično je da je ovakav pojam međusobnoga prožimanja bio vrlo prihvatljiv i privlačan teolozima u kristološkim raspravama 4. stoljeća.

2. Pojam »perihoreza« u otačkoj teologiji

Pojam *perihoreza* susrećemo u otačkom nastojanju da se objasni međusobni odnos božanske i ljudske naravi u Kristu. Da je govor o perihoretskom prožimanju u kristologiji bio primjenjivan prije svega metaforički i slikovito, vidi se po čestoj uporabi već spomenute slike užarenoga željeza i vatre, koja je u mnogih teologa onoga vremena, koji su govorili o hipostatskom sjedinjenju, bila veoma obljubljen i gotovo nezaobilazna.⁴

Iako je stoički koncept međusobnoga prožimanja prisutan u teologiji prvih stoljeća, sam termin »περιχώρησις« nalazimo u teologiji toga vremena vrlo rijetko. Kao kristološki pojam u formi glagola »περιχωρειν« nalazi se samo jednom u Grgura Nazijanskog i ima značenje »kroz nešto prolaziti«, »prožimati«. Grgur koristi ovaj glagol u kristološki značajnom pismu Kledoniju, pišući da se naravi u Kristu zbog unutarnje povezanosti prožimaju.⁵ Time je u kristologiju uveo značajan novi pojam i njime omogućio više pojmovne jasnoće, iako zasigurno nije imao namjeru »uvesti jedan novi teološki termin«⁶.

Iako je uvođenje stoičkoga koncepta međusobnoga prožimanja, a s njim i pojma »περιχώρησις«, značajno za kristologiju, ovaj se pojam ne susreće u teologiji ni nekoliko stoljeća poslije Grgura Nazijanskoga. Temeljni teološki pojam postat

3 Ovdje se razlikuju tri načina kako tijela mogu biti međusobno pomiješana. Prvi je obično mehaničko miješanje, pri kojemu tijela leže jedno pored drugoga, dotičući se samo svojom površinom. Drugi je takvo miješanje pri kojemu nastaje novo tijelo, a nestaju prvotni elementi i svojstva tijela od kojih je to novo tijelo nastalo. I konačno, treći način miješanja je stvarno miješanje, ali takvo pri kojemu početna svojstva polaznih tijela ostaju potpuno sačuvana. Ovo se miješanje razumijeva kao rasprostranjenje jednoga tijela preko nekog prostora koji već zauzima drugo tijelo, tako da isti prostor zauzimaju oba. Kao primjer služi kapljica vina koja se ubacuje u vodu i polako širi prostorom koji voda već zauzima, te se tako miješa s vodom zadržavajući ipak svojstva vina.

4 Vidi Peter Stemmer, *Perichorese. Zur Geschichte eines Begriffs*, u: *Archiv für Begriffsgeschichte*, Sv. XXVII (1983), 9–55, ovdje 14, bilj. 25.

5 Ep. 101, 6 (MPG 37, 181 C).

6 Peter Stemmer, 15.

će tek u 7. stoljeću, u kristologiji Maksima Ispovjedaoca⁷, koji ideju perihoreze koristi u razračunavanju s monofizitskim razmišljanjima onoga vremena. Ovaj mu pojam, koji zapravo preuzima od Grgura Nazijanskog izričito ga citirajući, omogućuje ispravno misliti savršeno sjedinjenje božanske i ljudske naravi u Kristu, pri kojemu svaka narav ostaje u potpunosti ono što jest. Pri tome je Maksim svjestan da je hipostatska unija u Kristu neizrecivo otajstvo, koje ni pojam *perihoreza* ne može do kraja izreći.

Nepoznati pisac 7. ili 8. stoljeća, nazvan Pseudo-Ćirilom, također upotrebljava ovaj pojam. Pri tome on izričito naglašava da međusobno prožimanje nije obostrano jednaka aktivnost. Govoreći unutar kristologije o logosu i tijelu, on međusobno prožimanje označava kao pokret koji polazi od logosa i usmjeren je prema tijelu. Logos prožima tijelo, a tijelo biva prožeto.⁸ Ipak, prava je novost njegove uporabe pojma, s obzirom na prethodnu dvojicu pisaca, u tome što pojam međusobnoga prožimanja prvi put primjenjuje na Trojstvo. On je uočio sličnost problematike: kao što u kristologiji postoji problem izricanja međusobnoga odnosa dviju naravi u Kristu, tako u trinitarnoj teologiji postoji problem izricanja međusobnoga odnosa osoba Presvetoga Trojstva. Pitanje je dakle trinitarne teologije kako izreći zajedničko bivanje unutar Trojstva a da se očuvaju savršeno jedinstvo i pojedinačna svojstva osoba. Na ovo pitanje Pseudo-Ćiril pokušava odgovoriti na dva mjesta u svojim spisima.⁹ Pozivajući se na Isusove riječi *Ja sam u Ocu i Otac u meni* (Iv 14, 11), on međusobno bivanje triju božanskih hipostaza jedne u drugoj izražava pojmom. Za razliku od kristološke primjene ovoga izraza, gdje Pseudo-Ćiril na perihorezu misli više dinamički, dakle na sami čin prožimanja i bivanje prožetim (εις ἀλλήλας περιχώρεσις), u trinitarnoj primjeni pojam naginje više statičkom pristupu, tj. stanju međusobne prožetosti (εν ἀλλήλας περιχώρεσις).¹⁰

Zapadna će teologija upoznati djelo Pseudo-Ćirila tek preko Ivana Damašćanskog.

3. *Perihoreza u djelu Ivana Damašćanskog*

Ivan Damašćanski nije prvenstveno želio razvijati vlastitu teologiju, nego skupiti najbolja djela grčkih otaca (što nije bilo neuobičajeno u njegovo vrijeme), ne želeći im dodavati ništa od svoje misli.¹¹ Ipak, njegova djela nipošto nisu obična

7 Čini se da je on prvi koji upotrebljava ovaj termin u formi imenice nakon Anaksagore. Usp. Peter Stemmer, 17.

8 Ovim Pseudo-Ćiril ipak ne unosi neku posebnu novost u pojam perihoreze, nego samo potvrđuje nauk stoičke fizike. Još su stoici, kako smo vidjeli, govoreći o međusobnom prožimanju duše i tijela, naglašavali da je duša aktivni princip od kojeg prožimanje polazi, a tijelo pasivni princip, na kojemu se prožimanje izvršava. Usp. Peter Stemmer, 22. 12.

9 MPG 1144 B, 1163 C.

10 Usp. Peter Stemmer, 23 i sl.

11 U uvodu svoga najvećeg djela »Vrelo spoznaje« Ivan Damašćanski izričito naglašava da u njemu ne želi donijeti »ništa vlastitoga«. Ovo se može razumjeti samo kao znak poniznosti ondašnjih teo-

kompilacija, nego kreativan izbor i sustavno uređenje otačke dogmatske misli, uz poprilično pokazivanje njegove originalne teologije. Tako će se u djelu *Expositio de fide orthodoxa*, u kojem izlaže između ostaloga formulacije trinitarne i kristološke dogme, naći formulacije Grgura Nazijanskog, Maksima Ispovjedaoca, kao i Pseudo-Ćirila. Upravo je ovo djelo Ivana Damaščanskoga snažno utjecalo na srednjovjekovnu zapadnu teologiju i bilo dugo vremena dragocjeni izvor za upoznavanje misli istočnih otaca. Preko njega tako u 12. stoljeću u zapadnu teologiju ulazi i pojam »περιχώρεσις«.

Pojam koristi Ivan Damaščanski govoreći najprije o različitim načinima sjedinjenja, unutar kojih perihorezu tumači kao sjedinjenje kroz spajanje (κατα συνθεσιν), koje se događa kao međusobno prožimanje dijelova, bez da bi neki od njih nestao ili izgubio svoja svojstva. Kristološki gledano, ovo se sjedinjenje događa u jednom biću (osobi), u kojemu se spajaju dvije naravi. Riječ je o međusobnom prožimanju, ali koje nije obostrano istovrsno, nego je božanska narav ona koja prožima ljudsku. Naglašavajući da kristološka perihoreza uvijek polazi od božanske naravi (logosa) kao aktivne strane ovoga procesa, a da se na ljudskoj naravi (tijelu) izvršava, Ivan Damaščanski ostaje vjeran Pseudo-Ćirilu. Jasno je da je ovdje uz već poznati stoički utjecaj zamjetan utjecaj i neoplatonizma.¹² On pojašnjava kristološku perihorezu primjerom sjedinjenja duše i tijela, a koristi uz to i već poznatu sliku užarenoga željeza.¹³

Ono što je posebno zanimljivo jest da u Ivana Damaščanskog prvi put nalazimo tekstove u kojima on kristološku perihorezu izvodi iz tumačenja trinitarne perihoreze, a ne obratno, kako je do tada bilo uobičajeno. Govori o dvjema naravima u Kristu koje se prožimaju bez dijeljenja i bez miješanja, upravo onako kako se bez dijeljenja i bez miješanja prožimaju tri božanske hipostaze.¹⁴ Primijenjen u trinitarnoj teologiji, pojam *perihoreza* ne izražava u Ivana Damaščanskog toliko međusobno ulaženje jedne osobe u drugu, koliko više međusobno prebivanje, mirovanje jedne osobe u drugoj. Štoviše, Ivan govori o međusobnom nastanjenju božanskih osoba, o boravku i egzistiranju osoba jedne u drugoj.¹⁵ U trinitarnoj perihorezi on dakle zastupa više statički koncept perihoreze, tj. skloniji je govoriti o međusobnoj prožetosti kao stanju, kao načinu bivovanja božanskih hipostaza jedne u drugoj, za razliku od dinamičkoga koncepta u kojemu se naglašava sami proces prožimanja. Iako u svom djelu donosi otačku misao, Ivan više nego njegovi prethodnici u trinitarnoj perihorezi naglašava učinak, a manje čin međusobnoga prožimanja. U kristološkoj pak perihorezi više naglašava sami proces prožimanja.

loga i stava poštovanja pred djelima crkvenih otaca. Usp. Hubertus R. Drobner, *Lehrbuch der Patrologie*, Freiburg, 1994, 442. i sl.

12 Usp. Basil Studer, *Die theologische Arbeitsweise des Johannes von Damaskus*, Ettal, 1956, 113.

13 Više o kristološkoj perihorezi u Ivana Damaščanskog vidi kod August Deneffe, 503–506.

14 *Expositio*, 14 (MG 94, 860 B); *Nat.* 1, 4 (MG 95, 117 C — 120 A); *Expositio*, 14 (MG 94, 1000 D — 1001 A).

15 Usp. August Deneffe, 507.

Djelo *Expositio de fide orthodoxa* doživjelo je mnoge latinske prijevode, te je tako, slažu se mnogi istraživači, imalo više utjecaja na Zapadu nego na Istoku.¹⁶ Što se tiče pojma »περιχώρησις«, on je, već prema kontekstu u kojem je upotrebljavan, a i prema tome kako su ga prevoditelji na pojedinim mjestima razumjeli, različito preveden (da spomenemo samo neke izričaje: *immetatio*, *immansio*, *immanentia*, *assessio*, *circuitio*, *ingressio*, *permeatio*, *inexistentia mutua*¹⁷). Ovdje nećemo ulaziti u svu različitost latinskih izraza, kao ni u vjernost i kvalitetu prijevoda, nego se zadržavamo na činjenici da se na Zapadu za grčki izraz »περιχώρησις« konačno ipak ustalio latinski pojam »circumincessio«, odnosno francuska inačica »circuminsessio«. Sukladno tomu, glagol »περιχωρειν« preveden je s »circumincedere«.

4. Srednji vijek i kasnija uporaba pojma

U srednjovjekovnih teologa poput Petra Lombardskog, Tome Akvinskog i drugih uopće ne nalazimo pojam *perihoreza*, ni u grčkom obliku, ni u latinskim prijevodima. Oni, istina, unutar trinitarne teologije govore o Ocu u Sinu i Sinu u Ocu, ali sami pojam ne koriste ni u trinitarnoj teologiji, ni u kristologiji.¹⁸ Njega su u latinskom obliku »circumincessio« zadržali teolozi franjevačke škole, a i oni gotovo isključivo u trinitarnoj teologiji. Kristološka se uporaba pojma polako gasi. Budući da su oba latinska izraza, »circumincessio« i »circuminsessio«, u srednjem vijeku korištena pretežno unutar trinitarne teologije, njihovo značenje ima naglasak na stanju međusobne prožetosti »biti jedno u drugomu«, dok dinamičko značenje, s naglaskom na čin međusobnoga prožimanja, na Zapadu gotovo iščežava.¹⁹ Tako je npr. za Bonaventuru »circumincessio« izraz koji označava način bivovanja božanskih osoba jedne u drugoj, tako da u potpunosti i savršeno dolazi do izražaja jedinstvo biti i razlikovanje osoba. Ovim izrazom Bonaventura pojmovno tumači način bivstvovanja unutar Trojstva, koji je Isus izrazio riječima *Ja sam u Ocu i Otac u meni* (Iv 14, 11), ističući da »circumincessio« savršeno može postojati samo u Bogu, dok se u stvorenjima tako ne može naći.²⁰ Za razliku od grčkih otaca, koji su perihorezu tumačili kao proces koji vodi jedinstvu u Bogu, dakle mogućnost jedinstva tumačili su perihorezom, Bonaventura, a može se reći i cijela srednjovjekovna teologija, zastupaju upravo suprotno: u Božjem jedinstvu vide utemeljenje perihoreze. Zapadna teologija onoga vremena nije dakle imala živu

16 Usp. Peter Stemmer, 27, bilj. 84.

17 Eberhard Jüngel, Perichorese, u: Hans Dieter Betz i sur. (izd.), *Religion in Geschichte und Gegenwart, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* (dalje RGG), Tübingen, ⁴2003, Sv. 6, 1109–1111, ovdje 1110.

18 Usp. August Deneffe, 511. Također Michael Schmaus, Perichorese, u: LThK², Sv. 8, 274–276, ovdje 275.

19 Usp. Peter Stemmer, 29. O uporabi pojma perihoreze i latinskih prijevoda u srednjem vijeku vidi August Deneffe, 509–527.

20 Usp. Peter Stemmer, 31.

svijest ni o porijeklu ovoga pojma, a ni o izvornom sadržaju koji je on imao u grčkom jeziku, kao tumačenje postojanja savršenoga u sebi diferenciranoga jedinstva.

Rana protestantska teologija općenito se ne bavi toliko trinitarnom, koliko kristološkom problematikom. Unutar teoloških razmišljanja o dvjema naravima u Kristu nalazimo u prvih reformatora ideju o međusobnom prožimanju i slike koje na to ukazuju (kao npr. sliku užarenoga željeza i vatre), ali ne nalazimo sami pojam »περιχώρησις«, kao ni njegove latinske prijevode »circumincessio« i »circuminsessio«. Peter Stemmer, suvremeni njemački profesor filozofije koji je istraživao povijesni razvoj perihoreze, tumači to nezainteresiranošću utemeljitelja reformacije, prije svega Luthera, za spekulativno promišljanje odnosa dviju naravi u Kristu. Luther se zadovoljavao prije svega potvrdama svojih razmišljanja koje je nalazio u biblijskim formulacijama.²¹ Tek će kasniji teolozi reformacije u svojim teološkim promišljanjima koristiti i sam pojam »περιχώρησις«. Među njima je posebno značajan M. Chemnitz, koji se, pozivajući se na teologiju Ivana Damašćanskog, pojmom »περιχώρησις« koristi ne samo u kristološkim, nego i u trinitarnim promišljanjima. Kasnije će se ovaj pojam i koristiti pretežno u trinitarnoj teologiji, ali će trajno ostati prisutan i u kristologiji. Tijekom 17. stoljeća postat će među protestantskim teolozima uobičajeno i pojmovno razlikovanje trinitarne perihoreze, koju nazivaju »περιχώρησις« essentialis« i kristološke perihoreze, koju nazivaju »περιχώρησις personalis«. ²² Tako će pojam *perihoreza*, pisan gotovo isključivo grčkim izrazom i pismom, zadržati trajno mjesto u protestantskoj teologiji.²³ Štoviše, može se reći da se on nakon srednjovjekovne teologije zadržao i sačuvao upravo kroz protestantsku teologiju.

Iako pojam »περιχώρησις«, zahvaljujući svojoj širokoj primjenjivosti, postaje početkom 19. stoljeća atraktivan filozofski pojam²⁴, može se reći da u teologiji 19., a većim dijelom i 20. stoljeća, kako protestantskoj tako i katoličkoj, ne znači više od običnoga pojma školske teologije. Upravo je stoga zanimljivo primijetiti da je ovaj stari pojam u suvremenoj i protestantskoj i katoličkoj teologiji ponovno oživio i »iznova napravio karijeru«²⁵.

5. Nova karijera staroga pojma

Kršćanski teolozi druge polovice 20. stoljeća, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, iznova otkrivaju pojam *perihoreza* i izvlače ga na svjetlo dana kao temeljni pojam suvremene trinitarne teologije.

21 Usp. Peter Stemmer, 40.

22 »Περιχώρησις est vel essentialis, quae est inter personas Trinitatis propter essentiae unitatem, vel personalis inter duas naturas in Christo unitas.« Peter Stemmer, 45, bilj. 201. Vidi također Eberhard Jüngel, *Perichorese*, 1110.

23 O ovom pojmu u protestantskoj teologiji više u: Peter Stemmer, 39–47.

24 O značenju i uporabi pojma u njemačkom idealizmu vidi: Peter Stemmer, 47–55.

25 Eberhard Jüngel, *Perichorese*, 1111.

5.1. Pojam »perihoreza« u suvremenih trinitarnih teologa

Razumijevanje Trojstva ovi suvremeni teolozi temelje na novozavjetnom iskustvu Božje blizine u Isusu Kristu i određenju Boga kao ljubavi. Srednjovjekovna teologija se ostavlja, a iznova otkriva otačka. Kritizira se strogo monoteistička slika Boga kao nedodirljivoga gospodara svijeta, a razvija slika trojstvenoga Boga kao neiscrpnoga života, kao zajedništva triju božanskih osoba jedne s drugom, jedne u drugoj i jedne za drugu. Tako se trinitarnim mišljenjem nastoje u čovjeku i svijetu stvarati preduvjeti za razvoj personalnosti i socijalnosti bez međusobnoga žrtvovanja. Ovako izložen trinitarni nauk naziva se socijalnim. Među najrepresntativnijim su teolozima ovoga smjera Hans Urs von Balthasar, Jürgen Moltmann, Leonardo Boff, Gisbert Greshake, ali i mnogi drugi.

Hans Urs von Balthasar, jedan od najistaknutijih katoličkih teologa 20. stoljeća, vidi perihorezu kao prikladan ključ razumijevanja imanentnoga Trojstva. Unutarnje samoispunjenje Trojstva događa se među osobama Trojstva u međusobnom darivanju jednoga božanskog bitka. Bivstvo osoba Oca, Sina i Duha Svetoga dade se opisati kao njihovo međusobno bivovanje jedne u drugoj, kao *circumincessio*.²⁶ Kako u izlaženjima, tako i u perihorezi, izražava se temeljno Božje samodarivanje i Bog se pokazuje kao ljubav. Božji bitak za Von Balthasara nije neka stvarnost izvan unutarnjih odnosa božanskih osoba.²⁷ U međusobnoj upućenosti osoba jedne na drugu utemeljeno je i jedinstvo, i različitost.

Jürgen Moltmann, istaknuti protestantski, ali i općenito kršćanski teolog druge polovice 20. stoljeća, razlikuje unutar Trojstva konstitutivnu razinu i razinu odnosa. Konstitutivna se razina temelji na izvornim trinitarnim relacijama rađanja/rođenja i izlaženja. Razina odnosa opisuje unutarnju dinamiku života trojstvenih osoba u njihovoj izmjeničnosti, i za nju je, prema Moltmannu, pogodan pojam perihoreza.²⁸ Trojstvenoga Boga možemo razumjeti jedino kao »personalno jedinstvo komunikacije«, koje je samo utoliko moguće, koliko je ono savršena ljubav. Ovo božansko jedinstvo, ostvareno na način perihoreze, jedinstvo božanskih osoba jedne s drugom, jedne u drugoj i jedne za drugu, nije zatvoreno i nepristupačno, nego se očituje kao jedinstvo otvoreno svijetu i čovjeku, kao jedinstvo koje ujedinjuje i poziva.²⁹

I drugi protestantski teolozi koriste pojam *perihoreza*. Tako je prema Wolfhartu Pannenbergu ona prvenstveno izraz za jedinstvo osoba. Budući da se prvotno objavljuje trojstvenost, a ne jednost Božja, mogu se, prema Pannenbergu, višestruki perihoretski odnosi razumjeti kao naknadno potvrđivanje trojstvenosti.³⁰

Leonardo Boff u perihorezi nalazi primjeren i najbolji govor za izražavanje jedinstva Oca, Sina i Duha Svetoga u međusobnom darivanju i ljubavi. No ni on ne

26 Usp. Hans Urs von Balthasar, *Theologik II: Wahrheit Gottes*, Einsiedeln, 1985, 127.

27 Usp. Hans Urs von Balthasar, *Spiritus Creator. Skizzen zur Theologie 3*, Einsiedeln, 1967, 95.

28 Usp. Jürgen Moltmann, *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre*, Gütersloh, 1980, 191–193.

29 Usp. Jürgen Moltmann, *Gott im Projekt der modernen Welt*, Gütersloh, 1997.

30 Usp. Wolfhart Pannenberg, *Systematische Theologie*, Göttingen, 1988, sv. 1, 364.

staje samo na unutarnjem božanskom životu. Božansko jedinstvo shvaćeno na način perihoreze, dakle savršeni suživot u kojemu je isključen svaki subordinacionizam, postaje najbolji uzor svim oblicima međuljudskog zajedništva i program oslobođenja, što je za Boffa kao pripadnika teologije oslobođenja veoma važno.³¹

Pojam *perihoreza* primjenjuje i istaknuti katolički teolog Gisbert Greshake, govoreći o Božjoj jednosti, u kojoj je primarna trojstvenost. Trojstveni život ljubavi kao izraz sveukupnosti trojstvenih odnosa temelji se na njihovoj izmjeničnosti, ali istovremeno obrazlaže jedinstvo osoba i njihovu distinkciju. U božanskom jedinstvu u svakoj su osobi i sa svakom osobom prisutne i druge dvije, ali i cjelovitost božanske trojstvenosti, bez da ijedna osoba time gubi nešto od svoje jedinstvenosti. Svaka osoba ima svoj cjeloviti bitak samo od drugih dviju i za druge dvije. Nijedna se ne može promišljati bez drugih niti bez njih može biti. Upravo ovo najbolje izražava pojam *perihoreza*.³² Pritom se Greshake poziva na tradicionalni pojam kako ga donosi Florentinski koncil³³, ali razvija i njegovo daljnje tumačenje. Perihoreza je zajedništvo osoba, međusobna igra ljubavi (Greshake se ne ustručava ovdje upotrijebiti sliku plesa), igra koju svaka osoba igra u potpunosti, ali ne sama i ne za sebe.³⁴

Već u ovim kratkim prikazima vidimo da je pojam *perihoreza* postao ne samo nezaobilaznim nego i temeljnim pojmom suvremene trinitarne teologije, koju se zajedničkim imenom naziva socijalnom trinitarnom teologijom. Što je zajedničko svim ovim modernim oduševljenjima ovim pojmom starine?

5.2. Trinitarna perihoreza kao uzor antropološkim i eklezijalnim oblicima zajedništva

U životu Boga kakav je u sebi, čovjek je oduvijek tražio ključ za pitanja svoga vlastitog života, dakle za pitanje čovjeka. U komunitarnosti unutarnjega života samoga Boga čovjek postmoderne traži rješenje za pluralizme u sebi i oko sebe. Tako trojstvena perihoreza dobiva svoje puno značenje u dosljednostima koje se iz unutarnjega života Trojstva prenose na čovjeka i sve oblike njegova zajedništva. Božja objava i priopćavanje njegova unutarnjega života traži da takav život bude prenesen i da se nastavi na razini stvorenoga djela.³⁵ A perihoreza, ako se razumije kao zajedništvo oslobođeno vladalaštva i uniformnosti te osobnost oslobođena individualizma i sebičnosti, što vidimo u trinitarnoj perihorezi, nudi se kao rješenje za unutarnji sklad unutar čovjeka i svih ljudskih odnosa. Tek u odnosu s drugim čovjek nije tek puka jedinka, nego se može doživljavati jedinstvenim. Pre-

31 Usp. Leonardo Boff, *Der dreieinige Gott*, Düsseldorf, 1987.

32 Usp. Gisbert Greshake, *Der dreieine Gott*, Freiburg, 2001, 199.

33 Heinrich Denzinger — Peter Hünermann, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Đakovo, 2002, br. 1331: »Zbog tog jedinstva Otac je čitav u Sinu, čitav u Duhu Svetom; Sin je čitav u Ocu, čitav u Duhu Svetom; Duh je čitav u Ocu, čitav u Sinu.«

34 Usp. Gisbert Greshake, *Der dreieine Gott*, 190.

35 Usp. Ciril Sorč, Inkarnacijska i eklezijalna dimenzija perihoreze, u: Bogoslovska smotra, 69 (1999), 1, 13–30, ovdje 29.

duvjet ovakvom doživljavanju sebe jest različitost, ali različitost koja ne vodi razjedinjenosti i osamljenosti, nego sjedinjenju u kojem osobnost nalazi svoje ispunjenje. U slici perihoreze nudi se rješenje i za unutarnji život Crkve, koja bi ostvarenjem perihoretskoga zajedništva (*communio*, *koinonia*), u kojem se otvara cjelovit prostor slobode, trebala biti uzor svim oblicima ljudskog zajedništva. Tako trojstvena perihoreza dobiva svoje puno značenje u utemeljenju perihoretske antropologije, perihoretske ekleziologije.

Upotreba pojma *perihoreza* u suvremenoj trinitarnoj teologiji nije orijentirana samo na jedinstvo božanskoga bića, nego pokazuje način božanskog zajedništva kao personalnog zajedništva. Dapače, ono što je prema pojmu odlučujuće unutar Trojstva nije ni supstancija boštva ni identitet osoba, nego njihova suprisutnost. U Bogu se ne može polaziti od supstancije boštva, nego od osobe Oca. A Otac je Otac samo ako je Otac Sina. Tako je Božje biće (božanski bitak) njegovo unutar-nje zajedništvo. Štoviše, Božje biće nema drugoga ontološkog sadržaja nego ljubav i zajedništvo. Kršćansko se iskustvo Boga tako uvijek svodi na riječi Grgura Nazijanskog: »Kada velim Bog, mislim na Oca i Sina i Duha Svetoga.«³⁶ Tek se tako može razumjeti riječ Objave: »Bog je ljubav« (1Iv 4, 16), ili kasnije izrečena riječ sv. Augustina: »Vidiš Trojstvo, ako vidiš ljubav.«³⁷ Perihoreza je način bivstvovanja, način egzistencije trojedinoga Boga.

Iz razloga što je Bog savršena ljubav Božji život nikada nije samo Božji život, nego otvoreno zajedništvo koje i nas poziva na isto ostvarenje. Bog nas stvara na sliku svoje ljubavi i poziva na ostvarenje ove slike. Zato razumijevanje Boga kao zajedništva ljubavi otvara i omogućuje prelazak od teologije k ekonomiji, od vječnosti k vremenu, od originala k slici, od Boga k čovjeku i svoj problematičnosti ljudskih određenja, osobnih i relacijskih. U Božjoj trojstvenosti darovan nam je model i uzor jedinstva koje ne samo da ne isključuje ili tolerira mnogostrukost i različitost nego ih i do kraja priznaje, štoviše zahtijeva i potiče. Zato perihoretski shvaćeno otajstvo imanentnoga Trojstva postaje ključ rješenja ne samo sveukupne teologije³⁸, nego uopće čovjeka i svijeta.

Dakako da ostvarenje slike Božje vrijedi za svakog čovjeka i za sva vremena, no u vremenu postmodernizma, u kojem je, prema riječima Waltera Kaspera, »svjesno proveden oprostaj od postulata jedinstva«, čovjek biva posebno osjetljiv za pitanje pluralnosti u samome Bogu. »Postmodernizam nije samo prihvaćanje i toleriranje pluralnosti, nego temeljna opcija za pluralizam.«³⁹ Zato socijalna trinitarna teologija, iščitavajući iz objave unutarnji Božji život, njime zapravo želi ohrabriti i potaknuti ljudske napore prema uspostavi zajedništva koje bi bilo prim-

36 Oratio, 45, 4 (PG 36, 628 C).

37 »Vides trinitatem, si caritatem vides«, Aurelije Augustin, *De Trinitate*, VIII, 12.

38 Upravo je ovu svijest i spoznaju izrazio Karl Barth, kad je, radeći na svojoj *Dogmatici*, u jednom pismu iz 1924. godine napisao prijatelju Thurneysenu: »Ah, ta trinitarna teologija! Kad bih ovdje dobio pravi ključ u ruke, sve bi jednostavno bilo dobro.« Usp. Eduard Thurneysen (ured.), *Karl Barth — Eduard Thurneysen Briefwechsel*, sv. 2: 1921–1930, Zürich, 1974, 245. (pismo od 20. 4. 1924).

39 Walter Kasper, *Theologie und Kirche*, sv. 2, Mainz, 1999, 253.

jereno čovjeku stvorenom na sliku Božju. Želi potaknuti na pluralizam koji bi bio slobodan od tlačenja i ponižavajuće podređenosti, individualizma i sebičnosti, te utemeljen na komunikaciji bez hladnoće, osamljenosti i vladalaštva. Zato se upravo trinitarna perihoreza kao Božji način suživota pokazuje rješenjem suvremenog pluralizma. U vremenu postmoderne mora se nužno govoriti o trojstvenom Bogu, o Bogu koji je ljubav i zajedništvo osoba.

Jednostavno rečeno, socijalna trinitarna teologija rješenje problema postmoderne vidi u procesu trinitarizacije čovjeka, obitelji, društva, Crkve, svijeta. Pod pojmom trinitarizacije može se razumjeti »stvaranje takvih međuljudskih i društvenih odnosa, koji uvažavaju i uključuju one vrijednosti i mjerila, koja vrijede unutar Presvetog Trojstva, a za koje smo i mi stvoreni i otkupljeni«. ⁴⁰ Ovaj pokušaj traganja za rješenjem pitanja čovjeka unutar pitanja Boga ne treba shvatiti u smislu da bi trojstvena teologija (trojstvena perihoreza kao teološki govor) bila funkcionalizacija problema postmoderne, nego su teolozi ovoga vremena postali izuzetno osjetljivi, s jedne strane za svoje vrijeme i njegove probleme, a s druge strane za bogatstvo i relevantnost sadržaja koje izražava i pokriva pojam *perihoreza*, tako da u njemu vide ključ za pitanja svoga vremena. »Ja sam uvjeren da je Presveto Trojstvo odgovor i izazov za postmodernu« ⁴¹, reći će jedan od suvremenih trinitarnih teologa. Teološki gledano, perihoreza nipošto nije savršen teološki pojam (kao što to uostalom nije nijedan koji izriče nedokučivo otajstvo), niti pretendira to biti, ali se mora priznati da je suvremena trinitarna teologija njegovom uporabom pokazala i vjeru u relevantnost teologije i odgovornost za svoje vrijeme, tj. ono što bi teologija u svakom vremenu trebala i morala.

Perihoreza u Bogu jedinstvena je i savršena, te se kao takva nigdje osim u Bogu ne može naći. Međuljudski odnosi kao odraz božanskoga zajedništva temelje se na suživotu jedinstva i različitosti, ali ipak u svoj svojoj nedovršenosti. Koinonia (zajedništvo) prve Crkve može se razumjeti kao dokaz da je ovakav odnos između uzora i odraza moguć, iako ni ova koinonia nije bila savršena i ne smije se shvaćati dovršenjem ljudskog bića i ljudskog zajedništva, nego tek prvim korakom nadiženja ljudskog egoizma i usredotočenosti na sebe. Osim toga, koinonia kao biblijski pojam ljudskog zajedništva označava život »sa« drugima i »za« druge. Trojstvene pak osobe žive jedna s drugom, jedna za drugu, ali i jedna »u« drugoj. Gledana iz ljudske perspektive, ova dimenzija zajedništva kao života u drugome pridržana je eshatološkoj nadi. Možemo dakle govoriti i o eshatološkoj perihorezi, kada će, što vjerujemo i što se nadamo, sve stvorenje biti uvučeno u unutarnji život samoga Boga, a sam Bog biti sve u svemu. Tako govoreći o perihorezi kao oznaci unutarnjega života samoga Boga, trinitarna teologija otvara ne samo pitanja antropološke i eklezijalne perihoreze, nego nadasve i eshatološke. Trinitarna nam je perihoreza uzor, ali nam je eshatološka cilj.

40 Cyril Sorč, *Entwürfe einer perichoretischen Theologie*, Münster, 2004, 46, bilj. 102.

41 *Isto*, 47.

Zaključak

Teolozi danas uvidaju višestruko promijenjene pretpostavke teološkoga govora o trojedinomu Bogu i svjesni su da teologija iz njih mora povući zaključke ako želi prije svega biti dosljedna predmetu svoga govora, ali i relevantna i odgovorna u svom vremenu. Postoje dakako različita mišljenja i nastojanja o načinima i putovima ovoga ostvarenja. Čini se da je na prvomu mjestu najvažnije zajedničko polazište suvremenih promišljanja — shvaćanje da trinitarna teologija ne smije (p)ostati apstraktna spekulacija božanskih otajstava, nego se treba shvaćati i razvijati u djelovanju Boga kao Oca, Sina i Duha Svetoga. Pritom se uvijek iznova postavlja i staro pitanje o primjerenom određenju odnosa imanentnog i ekonomijskog Trojstva. Drugo važno polazište suvremene trinitarne teologije, oko kojega među teolozima uglavnom postoji jedinstveni stav, jest da se kršćanski nauk o Bogu ne može više dijeliti na izričaje o jednomu Bogu, njegovu biću i svojstvima (de Deo uno) i izričaje o otajstvu trojedinoga Boga, o objavi njegova bića i spasenjskom značenju ove objave (de Deo trino). I konačno, unutar sustavnih teoloških promišljanja o otajstvu Trojstva postoje smjernice i nastojanja da se trinitarna teologija ne promišlja (i dosljedno tomu na teološkim fakultetima i ne predaje) samo kao samostalan traktat, nego da se preispituju dosljednosti i posljedice trojstvenog poimanja Boga u sveukupnoj kršćanskoj vjeri, u sveukupnom poimanju stvarnosti i odnosa prema svijetu. Riječ je o nastojanju da sva kršćanska teologija polazi od promišljanja trojstvenoga otajstva i bude izlagana kao trinitarna teologija, dakle da svi teološki traktati budu trinitarno utemeljeni i trinitarno izlagani, čime bi se upravo trojstveni nauk kao ono »odlučujuće i razlučujuće kršćansko«⁴² pokazao relevantnim za čovjeka, svijet i svekoliko stvorenje.

Čini se da je upravo ponovnim oživljavanjem pojma *perihoreza* suvremena trinitarna teologija dobrim dijelom uspjela ostvariti navedena nastojanja. Odatle se može razumjeti respektabilna teološka karijera ovoga staroga profanog pojma, oživljena u zadnjim desetljećima.

42 »Das entscheidend und unterscheidend Christliche«, Jürgen Werbick, Trinitätslehre, u: Theodor Schneider, (izd.), *Handbuch der Dogmatik*, Sv. 2, Düsseldorf, 2000, 481–576, ovdje 481.

Perihoresis — An Old Concept with New Trends

Marija Pehar*

Summary

It is a known fact that Christian theology, since its earliest beginnings, contained non-biblical, even totally profane, concepts. Some of these played key roles in certain fields of theology for various lengths of time. One such concept is »perihoresis« which was used firstly in Christology to denote the unity of Christ's divine and human natures, then in trinitarian theology to denote the mutual penetration and indwelling of the divine persons in the Trinity.

This essay attempts to trace the theological development of the concept »perihoresis« through history since its introduction into theology through the Church Fathers and subsequent theologians with reference to various aspects of meaning stressed in various periods. It is interesting that the concept almost disappears from theological writings in the Middle Ages and survives only as a theological concept in schools.

And so it is even more thought-provoking that interest in the concept is reawakened in the field of trinitarian theology in the latter decades of the twentieth century. One might say that the concept is experiencing a renaissance in postmodern times. Contemporary trinitarian theologians, not only inescapably use the term, but they build the basic features of their theology on it. The article presents, in brief, the most exemplary of them and highlights their particular usage and application of the term »perihoresis«. This paper attempts to examine the renewed interest in the concept in postmodern times and its shift toward pluralism, primarily because of the responsibility of contemporary trinitarian theologians to render Christian theology relevant in their time. Herein lies the great significance of their theology.

Key words: perihoresis, The Most Holy Trinity, divine person, communion

* Dr. sc. Marija Pehar, Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb. Address: Vlaška 38, p.p. 432, 10001 Zagreb, Croatia. E-mail: marijape@yahoo.com